

נאציזם כשיטה רוחנית

אמיר אנגל

מה היה סוד המשיכה של האידיאולוגיה הנאצית? עמית ורשיצקי טוען בספרו כי תפיסת העולם הנאצית הציעה תשובות משכנעות למצוקות האדם בעולם המודרני ולמשבר הרוחני שפקד את אירופה בשחר המאה העשרים. את התהום שבין האדם לעולם פתר בשיטה זו מושג הגזע. במהלך זה, הספר שופך אור גם על משברי ההווה

אפריל 2023

מ אז עליית הנאציזם לשלטון בשנת 1933, שאלות כגון "מה יש בתורה הנאצית שהפך אותה לפופולרית כל כך?" או "מדוע אנשים החזיקו בה, נגד השכל הישר ונגד כל תבונה היסטורית?" העסיקו מאוד את ההיסטוריוגרפיה וההגות המערבית. התשובה המקובלת נוטה לקשור את הנאציזם למפלה הצבאית של גרמניה במלחמת העולם הראשונה, לתחושת ההשפלה שנלוותה לחתימה על הסכמי ורסאי ולאינפלציה ההרסנית שהתפתחה בגרמניה בשנות העשרים. הרעיון שלפיו הנאציזם ביקש להחזיר לגרמניה ולגרמנים את הכבוד שאבד להם במלחמה ובעקבותיה הוא אכן מפתה. כנגד חוסר האונים, התבוסה והמחסור הציע הנאציזם עוצמה צבאית, מרחב גיאוגרפי וביטחון תזונתי. ספרו של עמית ורשיצקי **המטפיזיקה של הגזע** (2021) אינו סותר את הגישה הזאת, אך מוסיף נקודת מבט חדשה שעלינו להביא בחשבון גם כשאנו מסתכלים על התהליכים הפוליטיים והחברתיים המתרחשים לנגד עינינו היום.

המשבר שהביא לעליית השלטון הנאצי, טוען ורשיצקי, לא היה רק פוליטי או כלכלי ולא היה רק חלק מהתהליכים הכלליים של המודרניות - הוא היה גם משבר רוחני וקיומי עמוק. הוא לא התחיל בשנים שבין שתי מלחמות העולם, אלא במפנה המאה העשרים. מפנה המאה אכן מסמן נקודה היסטורית שבה גילויים מדעיים מרחיקי לכת, פיתוחים טכנולוגיים ושינויים חברתיים רדיקליים השאירו את השאלות היסודיות ביותר של הקיום האנושי ללא מענה. ליתר דיוק, התשובות שהיו מקובלות עד אז התערערו והפכו להיות לא רלוונטיות. תפיסת העולם הנאצית זכתה לפופולריות ולמסירות, לשיטתו של ורשיצקי, מכיוון שהיא הציעה שורה של תשובות משכנעות לאותן שאלות. כפי שוורשיצקי מראה, המחשבה הנאצית נוגעת בנושאים כגון משמעות החיים, מקומו של האדם ביקום, היחס בין האנושי לחייתי, מערכת היחסים בין האדם לחברה שבה הוא חי, המתח שבין הנפש לגוף, תפקידן של ההיסטוריה

והמסורת, האפשרויות הטמונות בעתיד, מקומו של הרוע בעולם ואפשרות של טוב. ורשיצקי דן בתשובות שהנאציזם נותן לשאלות האלה, מציג את ההיגיון הפנימי שלהן, וגם מראה כיצד הן ניזונות משורשים עמוקים הטמונים בקרקע המחשבה האירופית והגרמנית. האידיאולוגיה הנאצית, כך אנו למדים, פיתחה שיטות רעיוניות קיימות על מנת להציע פתרונות חדשים-ישנים לשאלות העמוקות ביותר של הקיום האנושי. תובנה זו מסבירה חלק מכוח המשיכה של הנאציזם, כתפיסת עולם כוללת, עבור בני הזמן והמקום.

שורשי הנאציזם והרומנטיקה הגרמנית

כבר בשנת 1939 כתב המבקר והסופר אלברט ג'רארד כי "המרד הרומנטי במשמעת, במידתיות ובשפיות, כלומר בציוויליזציה, הוא הבעיה מרכזית של התרבות האירופית - של ההגות והאמנות, אך לא פחות מכך של הפוליטיקה". הציטוט הזה מופיע בספרו של ההוגה והמשורר פיטר פיראק *Metapolitics: From Wagner and the German Romantics to Hitler*, שפורסם בשנת 1942. התזה של המחבר, כמובן, מופיעה כבר בכותרת. הטירוף הרומנטי והטוטליות האמנותית של ואגנר סייעו בעקיפין לתפיסות עולם קיצוניות לצבור כוח ואף לכבוש את השלטון. לספר זה נוספו ברבות השנים עוד עבודות רבות שביקשו להצביע על הקשר בין עליית הנאציזם ובין התשוקות האירציונליות שהרומנטיקה הגרמנית והתרבות הגרמנית העלו על נס במפנה המאה העשרים. אפשר להזכיר בהקשר זה גם את *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film* של זיגפריד קרקאוואר, את *The Destruction of Reason* של ג'ורג' לוקאץ', את *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich* של ג'ורג' מוסה ואת *The Politics Of Cultural Despair: A Study In The Rise Of The Germanic Ideology* של פריץ שטרן. כל הספרים הללו, למרות ההבדלים ביניהם, הניבו תובנה משותפת: התרבות הגרמנית שקעה לייאוש והתמסרה למגמות אירציונליות בטרם קרסה אל תוך הנאציזם. זאב שטרנהל סיכם את התובנה הזאת בספר שכותרתו **אנטי-נאורות: מהמאה ה-18 עד המלחמה הקרה**. ספר זה מבקש לסמן מסורת אינטלקטואלית שפנתה נגד ערכי הנאורות, ומתוך כך נגד ערכי הליברליזם המערבי. לפי שטרנהל, הרומנטיקה הגרמנית פנתה באופן חד ומובהק נגד הנאורות והערכים שזו ייצגה.

לעבודות אלו ואחרות מסוגן הייתה השפעה מרחיקת לכת. כולן קבעו, כל אחת בהקשר שונה ועם דגשים אחרים, כי התנועה הרומנטית חתרה תחת יסודות הסדר המחשבתי של הנאורות והותירה את התרבות חשופה ונטולת מענה מול הנאציזם. ואכן, הרומנטיקה הגרמנית זיהתה את האנושי עם היכולת המיוחדת של בני האדם לאבד את עצמם ברגע, להתמסר ליפה ולהשתוקק לנשגב. מסיבה זו היא ביקשה לייעד מקום מיוחד לשיגעון, לאהבה ולשכרות. לכן היא גם ביכרה את המיתוס על פני הספרות האמנותית, האלגנטית והתבונית. בחפשה את המסתורי, היא העמידה בספק את קיומה של אמת אחת מובחנת ובלתי ניתנת לערעור, והתייחסה בביטול לצורך של בני האדם בסדר ולנאמנותם לחובה המוסרית.

הקשר בין הנאציזם ובין מיתוסים, תורת הנסתר ואמונות אירציונליות, מיסטיזם, אוקולטיסטיזם ורומנטיזם נבדק גם במחקרים עדכניים יותר. בספר *Hitler's Monsters* (2017), למשל, מציע אריק קורלנדר בחינה מקיפה ושפתנית של הקשר בין הנאציזם לאוקולטיזם - זרמים מסוימים בתורת

הנסתר שהתפתחו בעת החדשה וצברו פופולריות בשנות מפנה המאה העשרים. ספרו של קורלנדר מבקש להעמיד אלטרנטיבה לתפיסה הרואה בנאציזם מכונה מודרנית ומשומנת היטב שמשמשת בבירוקרטיה משוכללת, בטכנולוגיה מתקדמת ובפסיכולוגיה על מנת להשיג את מטרותיה. תחת זאת קורלנדר מתאר כיצד המפלגה הנאצית ומנהיגים נאציים חשובים אימצו בהתלהבות תפיסות עולם, מנהגים, טקסים ורעיונות אוקולטיסטיים, ניאו־פגאניים, אריוסופיים (arosophic) ואנתרופוסופיים. המדינה הנאצית עצמה, כך מראה קורלנדר, עודדה ומימנה למשל חקלאות ביו־דינמית, בהשפעת רשימותיו של רודולף שטיינר, באזורי הכיבוש במזרח אירופה. נראה שאין מנוס מהמסקנה כי הרומנטיקה הגרמנית, בתשוקתה לבלתי נראה, לבלתי סביר ואף לבלתי מוסרי, ומגמות אוקולטיסטיות שונות בחפשו את הבלתי מוסבר, סללו את הדרך לחברה שהייתה נוחה להיכנע בפני האירציונליות של הנאציזם.

הפולמוס על רציונליות ונאציזם

יש משהו מפתה במהלך ההסברי של שטרנהל, פיראק, קרקאואר ואחרים. הקשר בין הרומנטיקה על שלל מופעיה ובין ימין קיצוני נראה על פניו מובהק כמו הקשר בין הסדר הדמוקרטי־ליברלי לבורגנות ולמחשבת הנאורות. היסטורית, אכן יש קשר בין תפיסות עולם ליברליות להתעצמותה ולהתבססותה של החברה הבורגנית, ויש קשר בין אלה לכתביהם של הוגים מרכזיים של הנאורות כמו ג'ון לוק, דני דידרו ועמנואל קאנט. החברה הבורגנית הליברלית גם ביססה את עצמה באמצעות מושגים כמו זכויות, שוויון, חובה ושכל ישר. היא מעלה על נס את יכולתם של בני אדם לשוחח, לשכנע ולהתפשר. החינוך הפך להיות ערך בורגני מרכזי, מתוך תפיסה שבהינתן ההכנה הנכונה, כל אדם יכול להיות כל דבר. לכן מתבקש לקשור בין הליברליזם למחשבה הרציונלית ולנאורות מצד אחד, ולקשור בין הפשיזם למחשבת המיתוס, השיגעון, האוקולטיזם האירציונלי, הכוח והסמכות מן הצד האחר.

אבל יש קושי עמוק בהבחנות האלה. חוקרי ספרות שניגשו לחקור את הרומנטיקה הגרמנית בסוף המאה העשרים, אחרי עשורים של הזנחה, ביקרו בחריפות את האופן שבו חוקרים תיארו את הרומנטיקה אחרי מלחמת העולם השנייה. פרדריק בייזר, למשל, הצביע על קריאה רשלנית וסלקטיבית בכתביהם של הרומנטיקנים, והראה שהרומנטיקה הגרמנית עומדת ביחס מורכב הרבה יותר לנאורות מכפי שפיראק והוגים רבים אחרים דמיינו. הוא הראה גם כיצד מחשבת הרומנטיקה מקבלת רבות מהנחות היסוד של מחשבת הנאורות, ושלמעשה היא ארוגה יחד איתה לתוך ההיסטוריה של המחשבה המערבית. במילים אחרות, הוא מראה שהרומנטיקה כלל אינה ניסיון אליה לפעול נגד הנחות היסוד של המחשבה במערב. היסטוריונים שביקשו לשוב ולתאר את ההיסטוריה של התרבות הגרמנית הגיעו גם הם למסקנות מפתיעות למדי. כך למשל, בספר משנת 2007 תיאר ההיסטוריון האמריקני אריק וייץ את תרבותה של רפובליקת ויימאר כתרבות רבת־ניגודים, ושהתנועה הנאצית הייתה רק אפשרות אחת בה מני רבות אחרות. מי שהסתכל סביב בשנות העשרים, טען וייץ, לא היה יכול לחזות את מה שיקרה בברלין כעבור שני עשורים בסך הכול. מכאן הוא גזר טענה עקרונית: מי שמייחס את שורשי הנאציזם לרפובליקת ויימאר או לרומנטיקה הגרמנית מניח את המבוקש. מחקריו של בועז נוימן נעשו גם הם בהקשר הזה. במחקרים אלו גרמניה היא מקום דינמי, רצוף חוויות ומשתנה. התמונה המקובלת כיום של ההיסטוריה הגרמנית אינה דומה לזו שתיארו היסטוריונים והוגים אחרי מלחמת העולם השנייה.

במקום כביש מהיר שהוביל לכאורה את גרמניה מהמשוררים הרומנטיים אל הנאציזם, מתגלית דרך הררית ועקלקלה ובה צמתים רבים. לפי תפיסה זו, בכל אחד מהצמתים האלה יכלו התרבות הגרמנית, הגרמניות והמדינה הגרמנית לפנות לכיוון אחר מזה שבו פנו בפועל ולהגיע למקום אחר לגמרי מזה שאליו הגיעו בשנת 1933.

בתחילת שנות האלפיים התפרסמו גם מחקרים רבים שביקשו לנתק לא רק את הקשר בין הרומנטיקה ובין הנאציזם, אלא גם את זה שבין האוקולטיזם ותורות אירציונליות אחרות ובין עליית הנאצים לשלטון. ספרה של ההיסטוריונית קורנה טרייטל *A Science for the Soul: Occultism and the Genesis of the German Modern* (2004) עומד על טענה כפולה. ראשית, טוענת טרייטל, במפנה המאה הייתה התעניינות ערה באוקולטיזם. אגודות סתרים עלו ופרחו, מרצים תיאוסופיים ואנתרופוסופיים זכו לקהל נלהב, חוקרים מוכרים עסקו בפרה־פסיכולוגיה, והדרישה למומחים לתקשור עם רוחות המתים, אסטרולוגיה, גרפולוגיה וקריאה בכף היד הייתה עצומה. את העדויות לכך מביאה טרייטל מכל מעמדות החברה ומכל רחבי גרמניה, מהעיר ומהכפר. לטענתה, האוקולטיזם על גווניו השונים היה תנועה המונית, שזכתה בשנים שלפני המלחמה לפופולריות גבוהה הרבה יותר מאשר הנאציזם, ואין סיבה להניח כי קיימת חפיפה כלשהי בין שתי התנועות. שנית, היא טוענת שאת ההתעניינות באוקולטיזם יש לייחס למגמות ולתהליכים של המודרניזציה בגרמניה. במילים אחרות, ההתעסקות האינטנסיבית של גרמנים עם אוקולטיזם אינה מעידה על נטיות רומנטיות, פרוטו־נאציות או נאציות של התרבות והחברה הגרמנית, אלא היא חלק מהשינויים החברתיים והרוחניים של המודרניזציה בגרמניה. בשנים האחרונות קיבלה תפיסה זו משנה תוקף בעבודתם של היסטוריונים שחקרו את האוקולטיזם בהקשרים אחרים: מתברר שתורות רוחניות, פסאודו־מדע, מורים רוחניים ופרקטיקנטים מכל הסוגים זכו באותה עת לפופולריות עצומה גם בצרפת, באנגליה ובארצות הברית, ולמעשה הם זוכים לה עד היום. במילים אחרות, הפופולריות של האוקולטיזם לא הייתה תופעה גרמנית ייחודית ובוודאי לא תופעה נאצית.

התמונה המתקבלת מהמחקר אינה חד־משמעית. מצד אחד, חוקרים רבים – מזאב שטרנהל ועד פיטר פיראק – מציגים טענה מגובה ומשכנעת: הנאציזם ניזון ממגמות אירציונליות בתרבות, בין שנקרא להן רומנטיות, אוקולטיסטיות או בשם אחר. השכל הישר והניסיון הפוליטי שלנו היום יכול להוביל למסקנה דומה. קשה לדמיין את טראמפ והטראמפיזם ללא תיאוריות קונספירציה כמו Qanon, או את הימין הישראלי ללא משיחיות. מצד שני, מחקרים רציניים ומגובים לא פחות מתעקשים להציג את אותן מגמות של אירציונליות כחלק מהתרבות המודרנית וכתופעה חוצת תרבות, זמן ומקום. ברומנטיקה הגרמנית או בתיאוסופיה כשלעצמן, גורס המחקר, אין שום דבר "נאצי". אם כן, נראה שהניסיון להבין את המקורות הרעיוניים של הנאציזם הגיע למבוי סתום.

אירציונליזם רציונלי

ספרו של עמית ורשיצקי על **המטפיזיקה של הגזע** מצעיד אותנו קדימה בפולמוס על ההקשר ההגותי של הנאציזם. מצד אחד ורשיצקי מזהה קשר עקרוני ועמוק בין תפיסות אוקולטיסטיות ובין האידיאולוגיה הנאצית, ובכך נדמה כי הוא צועד בדרך שנסללה קודם לכן על ידי הוגים וחוקרים כמו פיראק, קרקאואר, שטרנהל וקורלנדר. לדידו של ורשיצקי, ושל ההוגים והחוקרים האחרים הללו, הנאציזם

הוא חלק מ"הדרך המיוחדת" (Sonderweg) של התרבות הגרמנית שהובילה אותה, למרבה הטרגדיה, מהרומנטיקה אל היטלר. מצד שני, בניגוד למסורת המחקר הזאת, ורשיצקי נמנע מלתאר את תפיסות העולם האלה כרוע טהור, כסטייה או כטיפשות. בכך הוא מציב עצמו לצידם של בייזר, וייץ, נוימן, טרייטל ואחרים שהוזכרו לעיל. לשיטתו, הרומנטיקה, הוויטליזם והאוקולטיזם אינם פסאודו־תיאוריות חסרות פשר שכל מטרתן לשרת מנהיג חזק ואלימות פראית; אלה הן תפיסות עולם מבוססות ומושרשות במסורות קיימות, שמנסות להציע פתרונות אמיתיים למצוקות אמיתיות של בני אדם בעולם האמיתי.

ספרו של ורשיצקי מורכב משלושה חלקים שכל אחד מהם מבקש להציג את האידיאולוגיה הנאצית כבעלת עומק רוחני ואינטלקטואלי – לא מתוך היקסמות מאותה אידיאולוגיה, כמובן, אלא מתוך מטרה לפענח את סוד כוחה על ההמונים. בחלקו הראשון של הספר מתאר ורשיצקי את התשתית האידיאולוגית שמתוכה צמח הנאציזם. לדידו, את מערכת האמונות הנאצית יש להבין בהקשר של האתגרים הקיומיים והרוחניים שהטרידו גברים ונשים רבים במרכז אירופה במפנה המאה העשרים. אתגרים אלו נוסחו על ידי הוגים, סופרים ואמנים באופנים שונים ובנקודות זמן שונות. כך למשל, באחת ההרצאות **במבוא לפסיכואנליזה** משנת 1917 התייחס זיגמונד פרויד למצוקה שעוררו אתגרים אלו במילים הבאות:

במהלך ההיסטוריה ספגה האהבה העצמית הנאיבית של האדם שני עלבונות גדולים מדי. הראשון, כאשר למד האדם שהארץ שלנו אינה נמצאת במרכז היקום אלא היא חלקיק קטנטן ממנו, בתוך קוסמוס שגודלו כמעט בלתי ניתן לתפיסה. [...] השני, כאשר המחקר הביולוגי קרע לגזרים את זכות היתר, לכאורה, של האדם בבריאה ועימת אותו עם מוצאו מממלכת החי ועם טבעו החייתי. [...] העלבון השלישי והכואב ביותר לתשוקת הגדלות של האדם בא מהמחקר הפסיכולוגי בן ימינו, המראה לאני כי אינו אדון אפילו בביתו, אלא תלוי בידעיות הדלות מהמתרחש בחיי הנפש שלו באופן לא מודע.^[1]

פרויד מתאר עלבונות צורבים ביותר. הרעיון המציב את הבריאה במרכז המציאות ואת האדם במרכז הבריאה הוא רעיון יסוד בתפיסה העצמית האנושית. גם הרעיון שיש הבדל בין בני אדם לחיות הוא אבן ראשה בתרבות האנושית. ובסופו של דבר, הרעיון שבני אדם מודעים לעצמם ואחראים למעשיהם הוא יסודי כל כך עד שקשה לדמיין את האנושות בלעדיו. כאשר המדע ערער את התפיסות האלה, הוא השאיר את האדם עירום כמעט מכל מה שהפך אותו לאנושי בעיני עצמו.

אפשר להציג את ההגות הגרמנית והאירופית במפנה המאה כניסיון להתגבר על התפיסות הרואות את הטבע כמכניזם עיוור וחסר מטרה, ולטעון כי לצורך כך היא קידמה שורה של רפורמות מקיפות שבמידה רבה ביקשו לשנות את אופיו של הפרויקט המדעי עצמו ובתוך כך לבסס את המדע מחדש. וילהלם דילתיי, למשל, ביקש לשנות את המדע כך שיעמוד על "הבנה" (Verstehen) במקום על "הסבר" (Erklären), וגם עבודתו הבלתי גמורה של אדמונד הוסרל מ-1936 **משבר המדעים האירופיים** קשורה לדין הזה בדיוק. לפי הוסרל, המדעים האירופיים היו נתונים במשבר בגלל הצורך שלהם בפיתוח תמונת עולם אובייקטיבית לחלוטין, ובתוך כך איבדו את יכולתם לדבר בשפת בני האדם ולהתמודד עם השאלות

הקיומיות הדוחקות. דוגמה לכך היא הפיזיקה של המאה העשרים, העוסקת במציאות זרה לחלוטין לחוויה האנושית. גם נאום הרקטורט הידוע לשמצה של מרטין היידגר, "האישוש העצמי של האוניברסיטה הגרמנית" (1933), קשור לסוגיה זו: בתפקידו החדש כרקטור אוניברסיטת פרייבורג ביקש היידגר להעמיד את כל תחומי הידע של האוניברסיטה על עיקרון אחיד שיתגבר על הפיצול האינסופי בין דיסציפלינות, שמביא לייצורן של פיסות ידע קטנות וחסרות הקשר. אם כן, הוגים אלו ועוד רבים אחרים חיפשו נואשות דרך להתגבר על מה שהם ראו כתפיסות מדעיות אובייקטיביות, קרות ולא אנושיות שהמדע כופה על בני האדם. בחלק הראשון של ספרו מראה ורשיצקי שזו הקרקע ההגותית שממנה צמח הנאציזם.

החלק השני והשלישי של הספר מוקדשים לדיון במושג הגזע במחשבה הנאצית. מושג זה, כפי שמראה ורשיצקי, מבקש לפתור את ה"בעיה" שעורר המדע המודרני באמצעות הצבתו של רעיון אנושי-ביולוגי במרכז חיי ההגות והמדע. כפי שנראה בהמשך, מושג הגזע פותר לכאורה את בעיית הניכור שמביאה איתה דרך המחשבה המודרנית, ורשיצקי מראה למעשה כיצד הוא הפך למושג מפתח לתמונת עולם שלמה - למעין דת פוליטית.

אם כך, לפי ורשיצקי, הנאציזם היה ניסיון להקים מחדש את האנושי, לקבוע לו גדרות, לתת מובן להיסטוריה האנושית ולטבע ולגזור מתוכם משמעות לחיים ולסדר החברתי. חשוב להזכיר שניסיון זה אינו כולל שיבה מחודשת לעולם הדעת הקדם-מודרני, כלומר לעולם הדעת הנוצרי. ההוגים של תחילת המאה העשרים הניחו שהעולם הזה חתום ואבוד. המטרה הייתה להמשיך קדימה, לרתום את התובנות של המדע המודרני כדי ליצור תפיסת עולם חדשה שתענה על השאלות הדחופות של הקיום האנושי.

שלושת פרקי הספר מעמיקים את התחושה שאין שום דבר אירציונלי במאמצם של בני אדם לגלות דבר מה בעל משמעות בעולם. המחשבה הגרמנית והאירופית, מאז הרומנטיקה ועד אמצע המאה העשרים, ובמידה מסוימת עד היום, חיפשה דרכי דעת חדשות שאינן נדרשות לאלוהים טרנסצנדנטי אך גם אינן נכלאות בתפיסת עולם חומרית וחסרת תקווה. המחשבה הנאצית, כמו מחשבת הקיום של היידגר או הפנומנולוגיה של הוסרל, ביקשה ליצור תפיסת עולם שתגשר על הניגודים. אם ורשיצקי צודק, אזי יש לראות בנאציזם פיתוח רעיוני קטן ביחס לתשתית האידיאולוגית שבה הוא צמח. חשוב מכך, אם ורשיצקי צודק, הרי שהנאציזם פיתח שיטה רוחנית מקיפה שנתנה תשובות עמוקות לשאלות הקיומיות הדחופות ביותר.

הנאציזם והרוע

יש משהו מפתה בגישה של ורשיצקי לנאציזם. אולם אם הנאציזם אכן אינו אירציונלי ואינו רדיקלי כפי שמקובל לחשוב, כיצד אפשר להסביר את האלימות הרצחנית שהוא שחרר אל העולם? הרי הפיתוח הרציונלי המצומצם יחסית של תפיסות קיימות, והתשובות הרוחניות המסוימות שהציעו הנאצים, הובילו את העולם כולו לאסון בקנה מידה בלתי נתפס. האם עתה עלינו לברר לעומק את הקשר בין התורה הרעיונית הנאצית לאכזריותה של המדינה הנאצית? האם התורות הרוחניות (האירציונליות) שהתפתחו במפנה המאה הן מסוכנות מטבען, כפי ששטרנהל ואחרים חושבים? האם באופן כללי יש

בתורות רוחניות חדשות משהו שכדאי להתרחק ממנו? האם משהו בתורה המסוימת הזאת הוא המסוכן? או אולי האכזריות של המדינה הנאצית נבעה דווקא ממקורות אחרים, דווקא מהבירוקרטיה הנאצית ומהכוח התעשייתי של גרמניה בשנות השלושים? על שאלות אלו הספר אינו עונה, וחבל. ייתכן שלמרות גישתו החדשה, התשובה האמיתית עדיין חמקמקה מכדי לנסחה. ייתכן גם שאת דעתו לגבי העניין העדיף ורשיצקי לשמור לעצמו. מכל מקום, הקשר בין מילים למעשים, כפי שהוא מתאר את היחס בין האידיאולוגיה למעשה ההשמדה, הוא מהותי להבנת הנאציזם, ואינו זוכה בספר לדיון מספק.

בכל זאת נראה שאפשר לחלץ מהספר אמירה כלשהי על הקשר בין תפיסת העולם הנאצית לאכזריות הנוראה שהיא שחררה אל העולם - אמירה חלקית אמנם, אך יש לדון בה. כאמור, כפי שוורשיצקי מראה, תפיסת העולם הנאצית התבססה על מושג שאכן גישר על הפער בין המציאות החומרית ובין התקווה הגלומה באידיאלים ובערכים: מושג הגזע. לגזע יש היבטים ביולוגיים, גיאוגרפיים והיסטוריים, אבל יש לו גם מובנים אסתטיים ומוסריים וכמובן גם אישיים וחברתיים. אפשר לעקוב אחרי ההתפתחות של גזע מסוים לאורך ההיסטוריה האנושית ובאזורים גיאוגרפיים שונים, או לתאר את מאפייניו הפיזיים (למשל את צבע השיער, צורת החוטם והפרופורציות של הפנים), אבל אפשר גם להצמיד לגזע תכונות אופי מסוימות. אפשר לטעון שמסיבות היסטוריות וגיאוגרפיות יש, למשל, גזעים חמי מזג ופראיים וגזעים שהם ממושמצים וכבדי ראש. מכאן קצרה הדרך לייחס לגזעים שונים מאפיינים מוסריים ומהותיים ולטעון שיש גזעים מפותחים יותר, מותאמים יותר לתנאים הסביבתיים וטובים יותר, ויש כאלה שהם טובים פחות. במילים אחרות, אפשר לייחס לגזע מובן רוחני כשם שאפשר לייחס לו מובן גשמי; יש לו ביטויים ערכיים כשם שיש לו ביטויים חומריים. לכן עליו להיות בעת ובעונה אחת גם מושא למחקר מדעי וגם ביטוי של ערכים. ובאופן מדויק יותר, מדע הגזע הוא גם תורת גזע. במדע, מושג הגזע הוא כלי לתיאור ההיסטוריה הטבעית של העולם ושל החברה; אולם כתורה הוא מסדיר את האופק האידיאלי של האנושות, מסביר כיצד ראוי לה להתקיים ולאן עליה לשאוף. כמובן, מתפיסה כזאת של דרוויניזם חברתי קצרה הדרך לתפיסה שרואה בהכחדתם של גזעים "מותאמים פחות" לסביבתם ובשימורם של גזעים "מתקדמים יותר" גם מעין הכרח מוסרי וגם פעולה טבעית.

חשוב לא פחות לציין שסוד המשיכה של מושג הגזע טמון בכך שהוא מופיע בתווך שבין הפרט לקהילה. למושג כשלעצמו אין משמעות מחוץ לקהילת האנשים הנושאת אותו והמגדירה עצמה כמשתייכת לאותו גזע; אבל גזע לא יכול להתקיים ללא ביטוייו הספציפיים, כלומר ללא פרטים שנושאים את מאפייניו הגנטיים. לפיכך הגזע הוא גם אישי וגם חברתי ופוליטי. הנאציזם הוא מהפכה גם בחיי הפרט וגם בחיים המשותפים. תורת הגזע דורשת מכל פרט לחפש את דרכו לביטוי מובהק של "טבעו הגזעי". במילים אחרות, כל פרט צריך להגשים את האמת הפנימית של הגזע או להיות "גזעי" במובן עמוק, חומרי ורוחני כאחד. כך למשל, תפיסת הגזע הנאצית מעניקה לגברים ולנשים מהגזע הארי תפקידים ביולוגיים שאותם עליהם להביא לידי ביטוי בחייהם הגשמיים: עליהם להוליד ילדים ולדאוג להמשכיות הגזע, ואמורה להיות להם גם מערכת ערכים מסוימת שלפיה עליהם לפעול. לצורך העניין, גברים הם אמיצים ונשים הן מטפלות - זו האמת הערכית של הגזע, והיא משתלבת היטב עם האמת הביולוגית שלו. בד בבד, תורת

הגזע פועלת לכינון חברה שבה מתקיימים תנאים אידיאליים לביטויים הפרטיים של הגזע הדומיננטי: החברה, למשל, תעודד התנהגות הולמת של גברים ונשים (לפי תפקידיהם הביולוגיים השונים וערכיהם השונים) ותגנה התנהגות בלתי הולמת.

אימוץ תורת-מדע-הגזע על ידי האומה הגרמנית המתועשת, הגדולה ורבת המשאבים הביא לאסון כה מחריד, שאנו מתמודדים עם תוצאותיו עד היום. אין היבט אחד בתפיסת החירות הליברלית שלא נדרס באכזריות חייתית על ידי עקרונות הגזע ועל ידי בני האדם שביקשו להגשימם. מערכת החוק והמשפט הפכה להיות פועל יוצא של עקרונות הגזע: לבני הגזע העליון היה חוק אחד ומערכת משפט אחת, ולשאר - חוקים אחרים ומערכת ענישה אחרת. מובן שהדבר לא הותיר מרחב פעולה גדול גם לאלה שנולדו לגזע הנכון. גם הם היו חייבים להגשים בחייהם את המושגים המופשטים של עקרונות הגזע. קומוניסטים והמוסקסואלים הם דוגמה מובהקת לכך. מי שהאמין בסולידריות בינלאומית או חש תשוקה מינית "שלא כדרך הטבע" התנהל בסתירה למה שנתפס כדרישות הערכיות ולהיגיון הביולוגי של הגזע, וגורלו במדינה הנאצית היה מר. גורלם של אזרחי המדינה שנולדו לגזע נחות יותר היה נורא לא פחות. גורלם של הומוסקסואלים, קומוניסטים ובמיוחד של יהודים, שמצאו את עצמם בשטחי הכיבוש הגרמניים במזרח, היה נורא מכול. אפשר לראות את מעשה ההשמדה כניסיון להגשים הלכה למעשה את עקרון הגזע, כלומר את הדרישה הבלתי מתפשרת שפרטים ימלאו את התפקיד ה"טבעי" שלהם, החומרי והערכי כאחד, בין שנולדו לגזע העליון ובין שייעודם ההיסטורי היה להידחק מפני אותו גזע נעלה ואף להיכחד.

משבר ההווה

הספר של ורשיצקי חשוב לא רק מבחינת תפיסת העולם שהוא חושף, אלא גם בשל עצם הבחירה לחשוף אותה. ורשיצקי לוקח על עצמו משימה שהיסטוריונים מעטים התמודדו איתה לפניו: הוא מפנה את הקשב שלו אל אותם הוגים ואותן תפיסות עולם שנראות בדרך כלל שוליות, לא סבירות, סתומות, ולכן לא ראויות לתשומת לב של ממש. מה שהיסטוריונים אחרים תיארו ככאוס רעיוני הופך בספר זה לתפיסת עולם סדורה. ורשיצקי גם לוקח ברצינות מלאה רעיונות שנראו להוגים אחרים כאוסף הבלים שאפשר להסבירו במושגים פסיכולוגיים. ספרו מייטיב להראות שההיסטוריה של המאה העשרים - למעשה, כמה מהאירועים המכריעים ביותר של המאה - הייתה פועל יוצא של הרצון לממש סדרה של תשובות לשאלות קיומיות דחופות. ספציפית, הנאציזם ביקש לממש את תפיסת הגזע הקושרת בין ערכים רוחניים למציאות ביולוגית. טענה זו היא אפוא טענה נורמטיבית. ההיסטוריה, כך טוען ורשיצקי, אינה רק כלכלה, פוליטיקה וצבא, והיא אינה נתמכת רק על ידי רעיונות העוסקים בצבא ובפוליטיקה. היסטוריה היא גם תגובה לדיון דחוף בשאלות העמוקות ביותר של הקיום האנושי.

וכך, אף על פי שהספר עוסק בעבר הוא מרמז גם על ההווה. נראה שאנו נמצאים בנקודת משבר עמוקה לא פחות מזו שלפני מאה שנה. התפיסה העצמית של האדם דורשת הגדרה מחודשת, למשל בגלל תוכנות מחשב שיודעות לכתוב סיפורים, בגלל השילוב ההולך ומעמיק בין הקיום הפיזי לקיום הווירטואלי, בגלל משבר האקלים ובגלל התפוררות הקטגוריות המסורתיות של מוצא, מין ומגדר. לכאורה אין שום קשר בין השינויים הגלובליים והפיתוחים הטכנולוגיים והרעיוניים האלה ובין מי שטוענים שהעולם

שטוח, מתנגדי חיסונים, אנשי "תיאוריית ההחלפה" ומי שמקדמים את הרעיון שאנשי לטאה משני צורה שולטים בכדור הארץ ובנעשה בו. לכאורה אין גם קשר בין תורות רעיוניות אלו ובין השינויים הפוליטיים מרחיקי הלכת המתרחשים בישראל ובעולם המערבי. לכאורה דחיקת הדמוקרטיה קשורה לתהליכים פוליטיים וכלכליים ואילו תפיסות העולם האלה הן שוליות, ביטוי של כאוס אידיאולוגי, וממילא אינן ראויות לתשומת לב הגותית. ספרו של ורשיצקי הוא הזמנה לבחון שוב את ההנחות האלה.

ייתכן שיש בכאוס הרעיוני של זמננו אמירה על מצבה הרעיוני של הדמוקרטיה כיום. ייתכן שיש בו רמז לבאות. ואולי בחינה מסודרת של התופעות הרעיוניות הכאוטיות של זמננו עשויה לספק הזדמנות לדחיית בואה של הקטסטרופה. כפי שוורשיצקי מראה, טענות, "תיאוריות" וזרמים תרבותיים אירציונליים יכולים להיראות שוליים ושטותיים מכדי להתייחס אליהם ברצינות, אולם למעשה הם כמו הר געש: בתוכן מחכה דבר מה מסוכן. אולי בירור מעמיק יוכל לעזור להתמודד עם הפורענות, לכשזו תפרוץ.

הערות שוליים

[1][†] Siegmund Freud, *Studienausgabe* (vol. I), Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1969, p. 283. אני

מודה לגדעון פרוידנטל על העזרה בתרגום.

אמיר אנגל הוא מרצה בכיר במחלקה לשפה וספרות גרמנית באוניברסיטה העברית בירושלים.
